

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Кафедра туризму

Худоба В.В.

Лекція № 3:

ІСТОРІЯ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Лекція з навчальної дисципліни

“ОСНОВИ ТУРИЗМОЗНАВСТВА”

Для студентів спеціальності 242 Туризм

“ЗАТВЕРДЖЕНО”

на засіданні кафедри туризму

“_____” _____ 2018 р.
протокол № _____

Зав. кафедри _____ проф. Волошин І.М.

ЛЬВІВ 2018

Лекція 3. ІСТОРІЯ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

План

1. Мандрівництво як джерело зародження туризму в Україні
2. Український туризм у ХІХ – першій половині ХХ ст. Зародження організованих форм
3. Туризм в Україні в 70-80-ті роки ХХ ст
4. Туризм в Україні на сучасному етапі

Рекомендована література:

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: В-во Київського університету, 2001.-395с.
2. Внутрішній туризм в Україні: окремі аспекти. Збірка статей.-К.: Вид-во ФПУ, 2007. – 161 с.
3. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу Навчальний посібник. - К.: Альтерпрес, 2004. - 192 с.
4. Історико-культурна спадщина України. – К. Вид-во ФПУ, 1998. – 400 с.
5. Сокол Т.Г. Основи туристичної діяльності: Навчальний посібник. – 2-е вид., випр. та доп. – К. Вид-во ФПУ, 2006. – 76 с.
6. Туристично-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових статей. - Випуск 2. – К. Вид-во ФПУ, 1999. – 655 с.

1. Мандрівництво як джерело зародження туризму в Україні

Змалювати цілісну картину історичного розвитку туризму в Україні досить складно, оскільки вона тривалий час існувала в складі різних держав. Територіально Україна остаточно сформувалася лише у 1954 р. після приєднання Криму, а статус самостійної незалежної держави у цих кордонах набула наприкінці 1991 р. Тому до початку 90-х років ХХ ст. ми можемо розглядати історію українського туризму або в контексті історії туризму інших державних утворень (Російська імперія, СРСР), або власне на українських землях, що сьогодні входять до її складу. Ці землі, родючі й багаті, населені доброзичливим і гостинним народом, здавна приваблювали іноземних мандрівників. Крім того, українські землі, знаходячись на географічному перехресті між Європою й Азією, Північчю та Півднем, часто були транзитним етапом на шляху мандрівників: купців, державних послів, завойовників і просто допитливих подорожніх. Найцікавішими є давні повідомлення мандрівників, які залишили записи про свою подорож.

Ще за античних часів на території сучасної України побували «батько історії» Геродот (V ст. до н. е.), античний філософ і оратор Діон Хрисостом. Вони залишили описи південноукраїнських земель, Північного та Східного Причорномор'я, особливостей життя, побуту й культури їх населення.

В епоху середньовіччя українськими землями цікавилися арабські купці, державні чиновники, письменники. Інформацію про слов'янські землі та їх

населення того часу містять твори **Ібн-Хордадбеха** (IX ст.), **Ібн-Фадлана** (Xст.), **Аль-Масуді** (X ст.) та **Ібн-Даста** (IX-X ст.). Останній відзначає, що мешканці українських земель «гостей шанують і добре поводяться з чужинцями». Відомо, що у часи середньовіччя Дніпро був частиною торговельного шляху зі Скандинавії до Візантії — «з варяг до греків». У хроніках і творах візантійських письменників є згадки про слов'янські народи Подніпров'я, як про довірливих і миролюбних людей.

Одним з перших європейців, який відвідав Київ у XI ст., був німець **Бруно** з Кверфурта. Він прибув до міста з місіонерською метою. Вражений багатством княжого двору, він писав у листі до імператора Генріха II про князя Володимира як про «великого й багатого володаря русів». Єпископ **Мерзебурзький Тітмар**, який відвідував Київ приблизно у ті ж часи, залишив про нього згадку, як про «дуже сильне місто». «У великім цім місті, столиці королівства, — писав він, — є більш як 400 церков і 8 ринків, народу незчисленна сила».

У XIII ст. через Київ, щойно зруйнований татаро-монгольською ордою, з дипломатичною місією до Золотої Орди проїхав папський легат **Джовані де Плато Карпіні** зі своїм помічником **Бенедиктом Поляком**. Після повернення з подорожі, вони склали звіт, де згадувалася доброзичливість киян, гостинний прийом у галицьких князів Данила й Василька. Посол до Золотої Орди від французького короля Людовика IX Святого — францисканський монах **Віллем Рубруквіс** подорожував через Крим, залишив описи кримських укріплених містечок, описав добування солі з Кримських озер. Через Крим і причорноморські землі подорожували посол Франції **Гільбер де Лануа** (XVст.), який побував також у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському; російський купець **Афанасій Нікітін** (XV ст.); посол Венеціанської республіки до перського шаха **Амброзіо Контаріні** (XV ст.); литовський дипломат **Михалон Литвин** (XVI ст.), який також залишив цікаві спогади про Київ того часу; польський шляхтич **Мартин Броневський** (XVI ст.); німецький дипломат **Зігмунд Герберштейн** (XVI ст.), який проїхав і описав також Північне Подніпров'я. Посол німецького імператора Рудольфа II до Запорозької Січі Еріх Лясота описав свою подорож туди, залишивши цікаві відомості про Київ, Львів, Почаїв, Прилуки, Кам'янець-Подільський, Переяслав.

Про Україну XVII ст. ми дізнаємося з «Опису України» французького військового інженера **Гійома Левассера де Боплана**, який склав 10 карт України; з путівних щоденників сина антіохійського архієпископа Макарія — архідиякона **Павла Алепського**, зачарованого Україною; від німецького мандрівника **Ульріха фон Вердума**, який одним із перших залишив описи західноукраїнських земель — сучасних територій Львівської, Тернопільської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької та Івано-Франківської областей.

У XVII-XVIII ст. українськими землями в основному подорожували російські мандрівники — вчені, письменники: **В. Зуєв**, **П. Сумароков**, **В. Ізмаїлов**, **І. Долгорукий**, **С. Муравйов-Апостол**, які у своїх книгах відзначали багатства «Малоросії», тяжке життя її народу, етнічні особливості українців. Із західних мандрівників найдетальніший краєзнавчий опис України

залишив німецький вчений, засновник антропогеографії й мандрівник **Йоган Георг Коль**.

Українське мандрівництво розпочало свою історію за часів Стародавньої Русі. Перші подорожі мали торговельний характер або здійснювалися в ім'я державних інтересів, як, наприклад, подорожі княгині Ольги в IX ст. по Русі та її візит до візантійського імператора Костянтина Багрянородного в Константинополь. Після прийняття християнства найсильнішим мотивом для подорожі стало паломництво. Серед перших українських мандрівників-паломників був **Антоній з Любеча** (Чернігівщина), засновник Києво-Печерської лаври, ігумен Дмитрівського монастиря (Київ) **Варлаам**, ігумен **Ніфонт** (з Волині) та інок Лаври **Єфрем**. Але першим залишив спогади про свою подорож до Святої Землі ігумен **Данило з Чернігівщини** (XII ст.). Чернець **Досифей** (XIII ст.), відвідавши Афон, теж залишив опис Святої гори та життя ченців.

У XVI ст. український козак **Яків Малик** подорожував до Індії, де пізніше став великим візирем. Львівський купець **Міхал Бойм**, який прийняв чернецтво в 1643 р., був направлений орденом єзуїтів до Китаю, де став радником імператора і отримав звання мандарина. Він написав декілька книг про Китай, склав карту Китайської імперії, уклав перший латино-китайський словник.

Видатним вітчизняним мандрівником-дослідником був **Василь Григорович-Барський** (1701-1747 рр.). Разом з братом Іваном, майбутнім видатним київським архітектором, він навчався у Києво-Могилянській академії, але у віці 23 років залишив її. Відчуваючи «охоту бачити чужі краї», він почав свої паломницькі подорожі до святих місць, та на відміну від своїх попередників у описах цих подорожей не стільки описував святині, скільки подавав численні відомості про країни та міста Європи, Близького Сходу, Єгипту, де він побував за 24 роки мандрів. Він описував архітектуру міст, додаючи ілюстрації, особливості життя й культури населення, подав багато документальних деталей і побутових характеристик. У творах він виступив як об'єктивний свідок і допитливий дослідник.

У 2000 р. у Києві видано «Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік» Василя Григоровича-Барського у перекладі Петра Білоуса, надруковані за виданням XIX ст. під редакцією Миколи Борсукова. Оригінал рукопису зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського.

Серед українських мандрівників XIX ст. варто згадати видатного дослідника Близького Сходу та Аравії **Вацлава Ржевського**, ботаніка **Олександра Бунге**, який подорожував до Алтаю та Персії, дослідника Африки **Єгора Ковалевського**. Дослідниками Сибіру та Далекого Сходу були наші співвітчизники **Леопольд Шренк** й **Олександр Чекановський** — ім'ям останнього названо гірський кряж на західному березі р. Лени.

2. Український туризм у XIX – першій половині XX ст. Зародження організованих форм

На початку XIX ст. у країні починають активно виникати наукові товариства суспільних і природознавчих наук, як продовження європейського просвітнього процесу. Як і в Європі, розвиток екскурсійної справи почався з організації наукових екскурсій: геологічних, ботанічних, зоологічних, історичних. У другій половині XIX ст. походи й екскурсії почали організовувати навчальні заклади, громадські та релігійні організації, ентузіасти, діячі науки та культури. Так, члени «Руської трійці» **М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький** зі Львова запровадили народознавчі мандрівки по території Галичини, Буковини, Закарпаття. Видатним організатором подорожей та екскурсій виступив український письменник і мислитель **Іван Франко**, який у 80-х роках XIX ст. організував «Кружок для устроювання мандрівок по нашім краю».

У цей же час почалося активне рекреаційне освоєння Криму. На Південному Березі Криму розпочалося будівництво вілл і палаців для аристократії та представників великої буржуазії. Згодом уздовж узбережжя почали виникати санаторії, готелі, курортні містечка, що будувалися коштом земств, громадських організацій, приватних осіб. У ті часи сформувалися курортні центри — Ялта, Алушта, Євпаторія, Саки, Судак. Одними з найактивніших пропагандистів рекреаційної цінності Криму були лікарі **С. Боткін, В. Дмитрієв, Ф. Вебер** та ін.

У 1885 р. в Ялті був створений «Гурток аматорів природи, гірського спорту та Кримських гір», який очолив лікар **В. Дмитрієв**. У 1890 р. він разом із лікарями **Ф. Вебером, Р. Пренделем** та іншими став ініціатором створення Кримського гірського клубу з центром в Одесі та відділеннями у Ялті, Севастополі й Феодосії.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. елементи капіталістичного способу господарювання з'являються в Російській імперії у т. ч. в Україні. Поширюється діловий туризм, особливо активізуються подорожі на ярмарки та промислові виставки, однією з найбільших серед яких була Перша Всеросійська виставка в Києві в 1913 р. Екскурсійна справа розвивалась, швидкими темпами здійснювалось будівництво готелів і ресторанів, зароджувався організований туристичний бізнес. І тут передусім слід згадати Російське товариство туристів (**РТТ**), яке на закордонному ринку було відоме як Російський турінг-клуб.

РТТ виникло у 1895 р. як Товариство туристів-велосипедистів (**ТТВ**) у Санкт-Петербурзі. Пізніше статут ТТВ було взято за основу утворення в 1901 р. Наприкінці XIX — на початку XX ст. по всій Україні виникають екскурсійні бюро при навчальних округах, освітніх, наукових і педагогічних закладах. У 1915 р. в Києві вперше організовано курси для підготовки керівників шкільних природничих екскурсій під керівництвом вченого-популяризатора наукових знань **В. М. Артоболевського**. В Одесі друкується часопис «Школьныя экскурсии и школьный музей». Розвитку освітянських екскурсій сприяли пільгові тарифи на транспорт.

Активно поширювався спортивний туризм різних видів: гірський, велосипедний, автомобільний, водний, кінний.

Українські землі, розподілені наприкінці XIX ст. між Російською та Австро-Угорською імперіями, після Першої світової війни знову опинились у складі різних держав: Східна (Наддніпрянська) Україна — у складі Радянського Союзу, західноукраїнські землі — під владою Польщі, частково — Румунії та Чехословаччини. Процеси розвитку туризму у цих країнах мали різний характер.

У 1894 р. у Львові було засновано гімнастичне товариство «Сокіл», одним з напрямів роботи якого була організація туристсько-спортивних подорожей і мандрівок.

На Станіславщині 1900 р. було створено спортивно-пожежне товариство «Січ», засновником якого став **К. Трильовський**. У діяльності товариства велику частку становив похідний туризм і спортивне орієнтування. У 20-х роках XX ст. «Сокіл» і «Січ» були провідниками масового фізкультурного руху в Галичині, ініціювали створення туристсько-спортивних і краєзнавчих гуртків. Після заборони діяльності «Січі» польською владою в 1925 р. у Східній Галичині утворилося спортивно-пожежне товариство «Луг», що організовувало багатоденні масові мандрівки по Бескидах і Чорногорії, описуючи їх у часописі «Вісті з Лугу».

Велике значення мала діяльність української дитячо-юнацької організації «Пласт», яка виникла у 1911 р. в Галичині як частка міжнародного скаутського руху. Ініціаторами її заснування були **О. Тисовський**, **І. Чмола** та **П. Франко** — син видатного письменника. Мета організації — це фізична й військова підготовка молоді, виховання н у дусі національної свідомості та патріотизму. Основні види діяльності — організація походів, таборування (створення «мандрівних» і «сталих» таборів), проведення зборів. Перша світова війна тимчасово припинила діяльність «Пласту», але у 1921 р. вона була відновлена. У Західній Україні велику роль у розвитку краєзнавства та екскурсій відіграли товариства «Чорногора» й «Плай».

Товариство «Чорногора» було створено в м. Станіславі в 1910 р., його головою став **С. Стеблицький**. Основні види його діяльності — пізнання рідного краю, популяризація краєзнавчої інформації, участь у організації мандрівок, видавнича та картографічна робота, створення маршрутів і притулків, літніх баз, підготовка кадрів провідників. «Чорногора» проіснувала до 1939 р., тимчасово припинивши свою діяльність в 1914 р. та відновивши її у 1922 р., коли її очолив лікар **Я. Грушкевич**. Свою діяльність товариство висвітлювало у часописах «Туристика і краєзнавство» (редактор **І. Крип'якевич**), «Наша Батьківщина». У цих же часописах друкувало свої повідомлення й товариство «Плай», з яким «Чорногора» активно співпрацювала.

З ініціативи вчених-краєзнавців **І. Крип'якевича**, **Є. Пеленського** і **Д. Полянського** у Львові в 1924 р. було створене туристсько-краєзнавче товариство «Плай». Першим головою товариства став відомий адвокат і громадський діяч **В. Старосольський**. «Плай» займався організацією походів, подорожей та екскурсій (в основному краєзнавчого характеру), випуском путівників, книг і часописів з туризму, наданням методичної допомоги у

організації туристичних заходів. Як і «Чорногора», «Плай» припинив свою діяльність у 1939 р.

На східноукраїнських землях у перші пореволюційні місяці роботи Міністерство народної освіти УНР ініціювало відновлення подорожей та екскурсій як одного з методів виховання молоді «в дусі загальних демократичних принципів і національних ідеалів». За часів УНР у березні — квітні 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти Міносвіти був створений екскурсійний відділ, який очолила директор Департаменту **Софія Русова**, видатний педагог і культурний діяч. Екскурсійний відділ мав на меті проводити екскурсії для населення різних верств, в основному — для дітей і молоді, розвивати тематику українознавства, створювати умови для прийому екскурсантів, готувати екскурсійні кадри. Для розвитку екскурсійної справи при відділі створювалися наукові секції — історична, природнича, в яких працювали видатні вчені **К. Шероцький, Д. Щербаківський, М. Шарлемань, В. Артоболовський, П. Тутківський** та ін. На жаль, відділ проіснував недовго, а сама **С. Русова** в 1921 р. емігрувала до Чехословаччини, де й прожила останні роки свого життя, залишивши велику письменницьку та наукову спадщину.

Згодом на радянській території після революційних потрясінь поступово відроджується спортивний туризм й екскурсійна діяльність.

Спортивний туризм був дуже популярний у Червоній Армії, де він виконував одну з функцій бойової та фізичної підготовки. У ті часи організатором масового самодіяльного активного туризму серед усіх верств молоді був комсомол.

У 20-х роках ХХ ст. за часів нової економічної політики (НЕП) було створено значну кількість комерційних туристичних організацій, найбільші з яких виникли як акціонерні товариства з державним капіталом. У 1928 р. Об'єднане екскурсбюро замінило АТ «Радянський турист»; в Україні ЕВМ замінило УМПЕТ (Українське мішане пайове екскурсійне товариство), засновниками якого були Наркомос УСРР, Наркомздор'я, Всеукраїнська рада профспілок, Всеукраїнський комітет профспілки працівників освіти. УМПЕТ продовжувало розширення мережі екскурсійних баз і пунктів, започаткованої ЕВМ, сприяло розвитку подорожей та екскурсій трудящих за пільговими цінами. У 1923 р. відновило діяльність РТТ.

Як громадська туристична організація Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму та екскурсій (ВДТПТЕ) проіснувало до 1936 р. До його складу входило 360 турбаз і будинків туриста загальною місткістю 17 тис. місць. У ті часи активний відпочинок трудящих поєднували з громадською діяльністю — культпросвітництвом, допомогою колгоспам у збиранні врожаю тощо. Організовували й далекі подорожі, серед яких відомий екскурсійний круїз на теплоході «Абхазія» навколо Європи для 250 радянських ударників праці у 1930 р. У цей час почали залучати кошти профспілок для фінансування самодіяльних туристичних груп.

У середині 30-х років ХХ ст. сталінська адміністративно-бюрократична система почала ліквідувати громадські організації, беручи їх під свій контроль. 17 квітня 1936 р. постановою Президії Центрвиконкому СРСР

ВДТПТЕ було ліквідоване, а його майно передали профспілкам. Для керівництва туристичним рухом було утворене Туристсько-екскурсійне управління (ТЕУ). Такі ТЕУ згодом з'явилися і в інших республіках СРСР, зокрема в Україні діяло ТЕУ ВЦРПС (Всесоюзній Центр. Раді Проф. Спілок) по Україні. Таким чином з 1936 р. справа розвитку внутрішнього туризму в УРСР перейшла до рук профспілок.

Після злиття у 1933 р. ДАТ «Інтурист» з Всесоюзним акціонерним товариством «Готель» з'явилося Всесоюзне акціонерне товариство з іноземного туризму СРСР — ВАТ «Інтурист». Із 1939 р. воно підпорядковувалося Наркомату (згодом — Міністерству) зовнішньої торгівлі. «Інтурист» створив свою інфраструктуру для прийому іноземних туристів у країні, відкрив закордонні представництва та фірми. За перші 10 років його існування в СРСР побувало мільйон іноземних гостей.

ТЕУ відновили свою діяльність в 1945 р., а в 1951 р. ТЕУ ВЦРПС по Україні було реорганізоване в Українське республіканське туристсько-екскурсійне управління.

Постановою Президії ВЦРПС від 20 липня 1962 р. створено Центральну Раду з туризму, яка взяла на себе керівництво організованого та самодіяльного внутрішнього туризму в СРСР. Після виходу нової постанови «Про заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні» в 1969 р. утворено Центральну раду з туризму та екскурсій (ЦРТЕ) ВЦРПС та її структуру в Україні — Українську республіканську раду з туризму та екскурсій (УРРТЕ) — керівний орган внутрішнього туризму в Україні до 1991 р.

Формування структури управління радянським туризмом завершилося в червні 1958 р., коли після проведення в Москві в 1957 р. VI Всесвітнього фестивалю молоді й студентів було прийнято рішення про створення спеціальної туристичної організації для молодіжних обмінів — Бюро міжнародного молодіжного туризму (БММТ) «Супутник» ЦК ВЛКСМ. У 1969р. було утворене Українське відділення БММТ «Супутник», а з грудня 1972 р. — БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМ України, що керувало мережею бюро в містах і областях республіки.

Таким чином, у 70-80-х роках ХХ ст. туризм у СРСР і радянській Україні розвивався переважно в рамках трьох монопольних організацій: «Інтуриста», «Супутника» та Центральної ради з туризму та екскурсій через їх структури в Україні.

3. Туризм в Україні в 70-80-ті роки ХХ ст

Державний комітет СРСР з іноземного туризму «Інтурист» був покликаний проводити єдину державну політику в галузі іноземного туризму в усіх республіках. Йому також було доручено здійснювати керівництво міжнародними туристичними зв'язками СРСР, забезпечувати розвиток іноземного туризму в СРСР і радянського — за кордон.

Це були перші кроки на шляху реорганізації туристичної сфери, що остаточно відбулась після розпаду СРСР. У 1990 р. Держкомітет СРСР з іноземного туризму як державний орган було скасовано, Головні управління в

республіках перестали існувати. А з 1990 р. почався сучасний етап розбудови туристичної галузі в рамках національної політики суверенної України, де знайшли своє місце й реорганізовані структури колишнього «Інтуриста».

Іншим монопольним управлінським органом, який видав молодіжним туризмом в СРСР, було **Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ВЛКСМ.**

Основна частина туристичних зв'язків «Супутника» припадала на туристичні бюро молодіжних організацій соціалістичних країн. ЦК ВЛКСМ орієнтував Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» на розробку колективних багатосторонніх форм туристичного співробітництва з країнами соцтабору. З середини 60-х років ХХ ст. воно здійснювалось у рамках «Угоди про принципи довгострокового співробітництва молодіжних організацій соціалістичних країн». Підписана в 1964 р. у польському місті Закопане, ця колективна програма туристичного співробітництва отримала назву Закопанської системи. У ній визначалися мета, зміст і форми туристичних обмінів, а також технічні норми їх регулювання, структура обліку й оцінки туристичних послуг на базі точного врахування їх кількості та якості у бальній системі як основи взаєморозрахунків в умовах безвалютного обміну.

За масштабами діяльності й масовістю провідне місце в структурі туристичної галузі у 1970-1980-ті роки належало, безумовно, єдиній туристично-екскурсійній системі профспілок, керівництво якою з 1969 р. здійснювала **Центральна Рада з туризму та екскурсій Всесоюзній Центр Раді Проф. Спілок (ЦРТЕ)** (в Україні - УРРТЕ).

З кінця 20-х років ХХ ст. профспілки поступово, крок за кроком, монополізували сферу внутрішнього туризму й відпочинку. За період з 1936 р., коли профспілкам офіційно було доручено керівництво усією справою рекреації трудящих у СРСР, було створено систему організованого відпочинку населення, що включала:

- відпочинок з профілактичним лікуванням у санаторіях, лікувальних пансіонатах, санаторіях-профілакторіях і курортних поліклініках;
- відпочинок без лікування (зміцнення здоров'я) на базі будинків відпочинку і пансіонатів, баз і таборів відпочинку;
- активний відпочинок (туризм).

Саме останній напрям становив зміст діяльності туристично-екскурсійної системи профспілок, підвідомчої ЦРТЕ. Структурно схема її діяльності поділялася на п'ять підсистем: екскурсійний, плановий, транспортний, самодіяльний туризм і туризм на основі внутрішньо-системних угод. Розглянемо кожний з них окремо.

Екскурсійний туризм був могутньою ідейно-виховною зброєю в руках тоталітарної держави. Можна цілком упевнено стверджувати, що в системі ЦРТЕ у цей час було створено одну з найсильніших у світі екскурсійних шкіл. Багатющий екскурсійний матеріал, який охоплював до 17 тис. тем, розгалужена мережа екскурсійних бюро де працювало близько 40 тис. екскурсоводів — унікальних майстрів своєї справи. Було розроблено вітчизняну теорію та методику екскурсійної справи, накопичено великий практичний досвід. Так,

тільки в УРСР у 80-ті роки ХХ ст. працювали 154 екскурсійних бюро; екскурсії проводилися по 3 тис. тем і в них брали участь близько 50 млн осіб щороку. Щоденно в Україні екскурсіями було охоплено в середньому 110 тис. осіб.

Плановий туризм — це розвинена система розподілу туристичних послуг. Він передбачав організовані подорожі за спеціально розробленими туристичними маршрутами, кожен з яких мав детальний план розробки — картку туристичного маршруту та кодовий номер. Низка маршрутів, так звані «всесоюзні», централізовано розроблялися й затверджувалися ЦРТЕ, інші, «місцеві», — місцевими радами з туризму та екскурсій. Після розробки й затвердження маршруту, на нього випускалась певна кількість путівок, які розподілялися та реалізовувалися через туристичні агентства, бюро реалізації та інші служби туристсько-екскурсійних підприємств або їх реалізація відбувалася шляхом укладання угод між турпідприємствами й державними установами, навчальними закладами, громадськими організаціями. Придбання путівки, що давала право на розміщення, харчування, туристсько-екскурсійне обслуговування, було обов'язковою умовою участі громадянина у плановому маршруті.

Транспортні подорожі — це подорожі за плановими туристичними маршрутами з використанням транспортних засобів: авіації, залізничного й автотранспорту, морських і річкових суден. Останні, як і спеціалізовані поїзди, одночасно використовувались як засоби розміщення туристів. У транспортних подорожах брали участь близько половини планових туристів, а їх питома вага в обсязі туристсько-екскурсійних послуг становила близько 40%. У 1986 р. на транспортних маршрутах ЦРТЕ експлуатувалось 136 річкових і 19 морських суден, близько 2600 поїздів далекого прямування, кількість авіаційних рейсів сягала 62 тис. У другій половині 1980-х років щорічно на транспортних маршрутах здійснювали подорожі 3,3 млн осіб.

У практиці ЦРТЕ використовувалися як багатоденні транспортні подорожі, так і маршрути вихідного дня. Серед подорожей вихідного дня — тематичні поїзди «Здоров'я», «Грибник», «Лижник», «Рибалка», що мали попит у мешканців великих промислових міст. У 1985 р. більш як 2 тис. таких поїздів вивезли поза місто по 180 маршрутах близько 3 млн відпочиваючих.

Самодіяльний туризм об'єднував подорожі за маршрутами, що розроблялися самими туристами або були запропоновані їм туристичними клубами й секціями. Він включав також різні змагання з пішого, водного, гірськолижного, авто-, мото-, вело- і спелеотуризму, альпінізму, експедиції, зльоти та збори, суспільно корисну та краєзнавчу роботу, походи вихідного дня, одно- та багатоденні подорожі різної категорії складності тощо.

У 1985 р. було створено Всесоюзну федерацію туризму та федерації на місцях у складі місцевих рад з туризму й екскурсій. При федераціях працювали громадські комісії з кожного виду туризму, до роботи в яких на добровільних засадах залучалося чимало громадських кадрів — туристського активу, тренерів і суддів з туризму, працівників профспілкових туристичних організацій. І все ж при великій заорганізованості та регламентованості самодіяльного туризму насправді це був масовий туристичний рух.

Ще одним видом роботи туристичних організацій профспілок на внутрішньому ринку була організація *подорожей на умовах взаємної домовленості* між територіальними підрозділами туристсько-екскурсійної системи — радами з туризму й туристичними підприємствами — *на основі внутрішньосистемних угод*. Це був своєрідний децентралізований туристичний обмін. Проте наведена форма діяльності становила порівняно невелику частку всієї роботи туристичної системи профспілок.

Ціни на обслуговування та його стандарти відображалися у «Генеральних умовах прийому іноземних туристів у СРСР по лінії Центральної Ради з туризму та екскурсій» і включали:

- розміщення в готелі у номері з ванною або душем;
- триразове харчування в ресторанах або кафе (в поїздках на відпочинок пропонувався також напівпансіон);
- дві екскурсії в межах міста щоденно загальною тривалістю до 6 год автобусом у супроводі гіда (пізнавальні подорожі);
- вхідну плату до музеїв та інших об'єктів показу;
- соціальну програму;
- послуги гіда-перекладача для супроводження групи по всьому маршруту;
- користування пляжем на морських курортах;
- зустріч-проводи з піднесенням багажу (за договором).

Дитячо-юнацький туризм в Україні розвивався під егідою Республіканської дитячої екскурсійно-туристської станції (РДЕТС) Міносвіти, яка проводила свою роботу в рамках дитячих туристичних гуртків, секцій, клубів, надавала методичну допомогу з організації туристсько-краєзнавчої роботи, видавала програми та посібники, проводила навчально-тренувальні збори й конференції, а також безпосередньо організовувала масові туристсько-краєзнавчі походи, подорожі та екскурсії, відпочинок школярів на турбазах і станціях юних туристів. Сьогодні в Україні цю діяльність продовжує Український державний центр туризму й краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти та науки України.

4. Туризм в Україні на сучасному етапі

Перехід туризму з ідеологічної сфери до ринково-комерційної викликав не тільки проблеми підприємницького характеру, такі як його валютне регулювання, оподаткування, але й необхідність створення нової структури управління туризмом, структури туристичної галузі.

Першим кроком впровадження державного регулювання туризмом стало створення Державного комітету України з туризму (Постанова Кабінету Міністрів України № 616 від 10 листопада 1992 р.). Його правонаступником з травня 2000 р. став Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України, у складі якого працював Департамент туризму й курортів. 22 листопада 2000 р. Держкоммолодьспорттуризм був реорганізований та Указом Президента України від 14 грудня 2001 р. було створено Державну туристичну адміністрацію України як центральний орган державної виконавчої влади в

галузі туризму. Сьогодні керівництво туризмом здійснює Державне агентство України з туризму і курортів, яка входить до складу Міністерства інфраструктури України. Крім того, у складі місцевих органів самоуправління — обласних держадміністрацій та міських (у Києві й Севастополі) питаннями туризму займаються спеціальні департаменти та управління, а в Автономній Республіці Крим створено Міністерство курортів і туризму. У складі Верховної Ради України — вищого законодавчого органу — працює Комітет з молодіжної політики, спорту і туризму.

Другим серйозним кроком у справі державного регулювання туризмом було прийняття 15 вересня 1995 р. Закону України «Про туризм»; 18 листопада 2003 р. Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про туризм"» затверджено його нову редакцію. У Законі визначаються пріоритети державної політики в галузі туризму, основні завдання у справі його перетворення на високорентабельну галузь економіки та засіб культурного розвитку громадян, механізми управління туризмом, його кадрового та наукового забезпечення, основні засади організації туристичної діяльності, гарантування безпеки й захисту прав громадян, захисту довкілля в процесі туризму та інструменти його державного регулювання, такі як ліцензування й сертифікація, державна статистична звітність.

Запровадження в 1993 р. ліцензування туристичної діяльності — видачі державних дозволів на її провадження у разі відповідності Ліцензійним умовам — дозволило впорядкувати туристичний ринок України. Сьогодні на ньому діють близько 5000 ліцензованих туристичних фірм, діяльність яких контролюється державою. Спочатку ліцензуванню підлягали такі види туристичної діяльності, як в'їзний, виїзний та внутрішній туризм й екскурсійна діяльність (до 1997 р. і спортивно-оздоровчий), а після виходу нової редакції Закону — туроператорська та турагентська діяльність.

Перед Україною, як і перед іншими країнами колишнього СРСР, постала проблема створення власного туристичного продукту. З цією метою 28 вересня 1996 р. Указом Президента України був створений Фонд «Намісто Славутича» для розробки мережі вітчизняних туристичних маршрутів.

У перші роки незалежності Україна була дуже мало відома на світовому туристичному ринку, не було й належної реклами національного туристичного продукту. Важливим кроком у вирішенні цієї проблеми став вступ України до дійсних членів ВТО у жовтні 1997 р. Згідно Указу Президента України від 21 вересня 1998 р. «Про день туризму» цей день відзначається в Україні на державному рівні щороку 27 вересня. Визнанням вагомості туристичного потенціалу України стало її обрання до керівного органу ВТО — Виконавчої ради, що відбулося на ХІІ сесії Генеральної асамблеї ВТО в Сантьяго (Чилі) в 1999 р.

Україна розвиває міжнародне співробітництво в туризмі не тільки в рамках ВТО. Вона бере активну участь в роботі Організації Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), Центральної Європейської ініціативи (ЦЄІ), де вирішуються питання туристичного співробітництва. У рамках країн СНД працює створена у 1993 р. Рада з туризму країн-учасниць СНД, у якій

представлена й Україна. У 1998 р. Радою з туризму СНД ухвалено «Тбіліську декларацію країн-учасниць СНД» про створення умов для стабільного розвитку туризму. Підписано низку угод про співробітництво в галузі туризму з країнами близького та далекого зарубіжжя на міжвідомчому й міждержавному рівні, з деякими з них утворено спільні комісії з питань співробітництва в туризмі.

У 2011 р. експертами Всесвітнього економічного форуму було визначено рейтинг конкурентоспроможності 139 країн світу в сфері туризму. Україна займає в рейтингу лише 85 місце серед усіх 139 країн світу і заходиться між Намібією та Гватемалою, а серед 42 європейських країн – 39 місце.

Основними дестабілізуючими чинниками щодо розвитку туризму в Україні за даними експертів Всесвітнього економічного форуму є нерозвиненість транспортної, рекреаційної інфраструктур та нестабільність політичної ситуації в країні, низький рівень безпеки, нестабільність фінансової підтримки з боку держави та відсутність чітко сформульованої законодавчої бази. Як зазначається у звіті [8] за для активізації та стрімкого розвитку туристичного сектору в нашій країні як найменш потрібні значні інвестиційні капіталовкладення у модернізацію як загальної, так й рекреаційної інфраструктур з метою підвищення їх якості.

Як свідчить динаміка частки туризму в ВВП України та загального обсягу ВВП за 2005-2010 рр., яка відображена на рис. 1, на сучасному етапі розвитку туристичної галузі в Україні її внесок у зростання ВВП України, нажаль, ще досить незначний порівняно з туристично-розвиненими країнами. Частка туризму в ВВП найбільшого рівня набула у 2010 році відносно інших років та досягла значення відповідно 16,4 млрд грн. Безумовно, цей показник є дуже низький для України, адже туристична галузь, перебуває в початковій фазі свого розвитку.

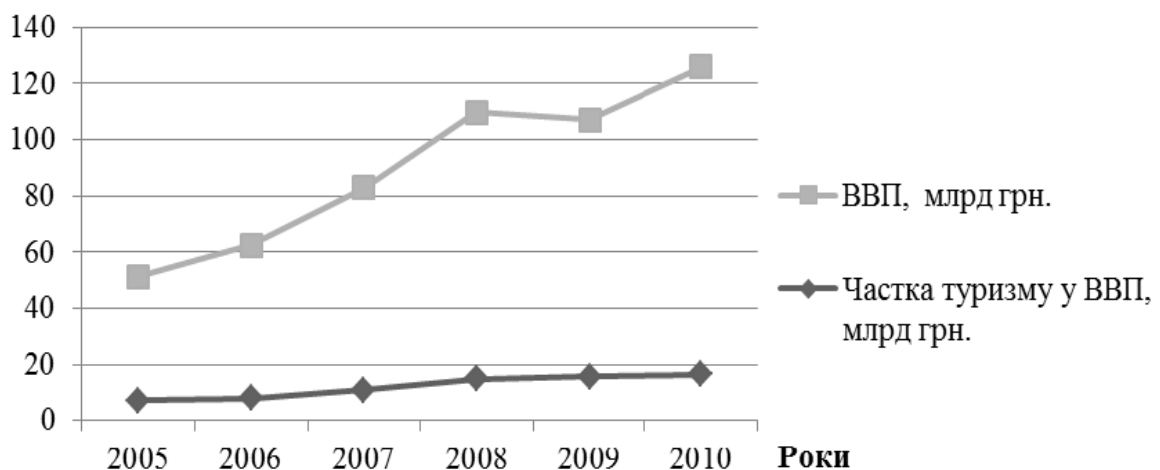

Рис. 1. Динаміка частки туризму (млрд грн) у ВВП та ВВП за 2005-2010 рр.

За даними Державної служби статистики України у 2010 році Україну відвідало 21,20 млн іноземних громадян, що на 1,95% більше, ніж у 2009 році. Окрім того, 335 835 осіб із загальної кількості іноземних туристів було

обслуговано суб'єктами туристичної діяльності, що на 18,97 % більше ніж у 2009 р. Динаміка туристичних потоків за 2008-2010 рр. представлена у табл. 2.

Таблиця 2

Динаміка туристичних потоків за 2008-2010 рр.

Роки	Кількість громадян, які виїжджали за кордон, млн осіб	Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну, млн осіб	Кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України, млн осіб				Кількість екскурсантів, млн осіб
			Всього	Іноземні туристи	Туристи - громадяни України, які виїжджали за кордон	Внутрішні туристи	
2008	15,50	25,45	3,04	0,37	1,28	1,39	2,41
2009	15,33	20,80	2,29	0,28	0,91	1,09	1,91
2010	17,18	21,20	2,28	0,34	1,30	0,65	1,95
Відносне відхилення, (2010/2009), %	12,04	1,95	-0,41	18,97	41,81	-40,66	2,31

Аналіз табл. 2 свідчить про незначне зменшення загальної кількості туристів, обслугованих туристичними підприємствами, тільки на 0,41% у 2010 році порівняно з 2009 роком за рахунок послаблення рівня зацікавленості корінного населення до власних рекреаційних ресурсів, що пов'язано з не виправдано високими цінами на них.

Тому наслідком цього явища явилось збільшення у 2010 році порівняно з 2009 роком на 41,81% туристів – громадян України, які виїжджали за кордон. Кількість екскурсантів, які були обслуговані суб'єктами туристичної діяльності протягом 2010 року становила 1,95 млн осіб, що більше на 2,31% або на 44137 осіб порівняно з 2009 роком.

У 2010 році відбувся перерозподіл у структурі туристичного ринку. Якщо у 2009 році туристичні підприємства України були орієнтовані на обслуговування внутрішніх туристів, то вже у 2010 році – на виїзних. Найбільшого розвитку у 2010 році набув виїзний ринок, який збільшив свою частку в загальному ринку туристичних послуг з 39,9% у 2009 році до 56,81% у 2010 році.

Збільшення обсягів в'їзного потоку обумовлюється розвитком міжнародного співробітництва й відкритістю кордонів України. Внаслідок цього зростає загальна кількість приїздів іноземних громадян в Україну, що на 1,95% більше у 2010 році порівняно з 2009 роком переважно з приватною метою. Незважаючи на широку "географію" туристів, які приїждять до нашої країни, у 2011 році їх переважну частину склали туристи з Російської Федерації, Молдови, Білорусії та Польщі. Крім цього, понад усе Україну

відвідують туристи з Угорщини, Словаччини, Румунії та Німеччини. Тобто переважна частина іноземних туристів, які відвідують Україну, прибуває з країн, які мають з нею спільний кордон [10]. Нажаль сьогодні на міжнародному ринку туристичних послуг Україна є лише генератором туристичних потоків, а її імідж досі залишається невизначеним.

Отже, Головними гальмуючими чинниками темпів розвитку туризму в Україні ще й досі залишаються відсутність якісної інфраструктури як цілісної системи та відповідного до міжнародних стандартів правового поля для здійснення туристичної діяльності, науково-дослідницького забезпечення галузі та інші. Подальший розвиток туризму в Україні потребує застосування нетрадиційних інноваційних підходів до організації управління галуззю як на державному рівні, так і на рівні підприємства. Для забезпечення сталого розвитку туристичної галузі України в умовах посилення конкуренції, збільшення попиту як на міжнародні, так й на внутрішні туристичні продукти, зростання вимог споживачів до наповнення, різноманітності та якості туристично-рекреаційних послуг дедалі більшого значення для суб'єктів туристичної діяльності набуває необхідність розробки науково-обґрунтованої маркетингової стратегії.